

Tarik Haverić*

Liberalizam prije liberalizma?

U septembru 2014. objavio je Dejan Jović, u to vrijeme savjetnik hrvatskog predsjednika Ive Josipovića, u *Političkoj misli* komentar s naslovom »Samo u mitovima svaki narod želi državu. U stvarnosti — ne«¹. U komentaru, napisanom povodom škotskog referenduma o nezavisnosti, Jović je iznio niz zapažanja o nacijama i njihovom državnom samoostvarenju, usredsređujući se na jednu posebnu formu ovog potonjeg: referendumsko izjašnjenje o državnoj (ne)samostalnosti. Tim povodom, Jović je konstatirao da su, za razliku od škotskog, referendum koji su posljedovali osamostaljenjem nekih republika bivše Jugoslavije bili vrlo neliberalni (»osim crnogorskog iz 2006«). Njegov argumentativni opis je povod za ovaj tekst, pa ga prenosim u cijelosti:

Možda su bili »demokratični« ako se pod »demokracijom« podrazumijeva samo utvrđivanje koga ima više a koga manje. No, liberalni sasvim sigurno nisu bili — jer nije bilo dovoljno slobode da bi svatko bez opravdanog straha od drastičnih posljedica mogao reći točno ono što misli. Na jednoj strani bili su oni koji su separatizam *a priori* i bez ikakve potrebe za objašnjenjem proglasili nedopustivom opcijom i »izdajom«. Na drugoj strani, oni koji su krenuli putem otcjepljenja, i koji su proglasili one druge — koji su zagovarali opstanak zajedničke države — »agresorima« (ako se radilo o pripadnicima nekog drugog naroda) ili »izdajnicima« (u slučaju da se radilo o pripadnicima istog naroda). U nekim slučajevima, drugu se stranu gotovo uopće nije moglo ni vidjeti ni čuti, kao da ne postoji. To nije bilo zbog toga što ona doista nije postojala, nego zato što je bila ušutkana neprekidnim etiketiranjem i prijetnjama, od kojih su se mnoge i ostvarile. Nije bilo dovoljno slobode. A nema je ni danas. Agresivnost i nasilje bile su glavne karakteristike naših »referenduma o nezavisnosti«. Oni su održani kao jedna vrsta uvertire u rat, ili prve epizode rata, a ne s ciljem stvaranja mira. »Razgovaralo« se preko nišana. Njihov je »smisao« bio — pokazati moć i silu drugima: i onima koji su bili proglašeni »izdajicama« i onima koje se tretiralo kao »agresore«. Oni su služili za isključivanje drugih, njihovo eliminiranje, nadglasavanje i zanemarivanje.

Iako je Jović, kako se vidi, govorio o *svim* referendumima ne izdvajajući posebno hrvatski, u dijelu javnosti njegov je stav shvaćen kao provokativno dovođenje u pitanje samostalnosti hrvatske države. Nije pomogla urednička napomena da su »stavovi iznijeti u ... članku samo autorovi i ne izražavaju službeni stav nijedne institucije« — Jovićeva savjetnička funkcija u krajnjemu je ipak bila nespojiva s takvim pogledima, pa mu se predsjednik Josipović zahvalio na saradnji.

* Autor je doktor političkih nauka, profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici.

¹ <http://politickamisao.com/samo-u-mitovima-svaki-narod-zeli-drzavu-u-stvarnosti-ne/>.

Javne reakcije na Jovićev tekst neki su posmatrači nazvali »harangom«²; ocjena je svakako preteška, naročito u poređenju s harangama iz ranijih vremena koje je jugoslavenska partijska država povremeno organizirala protiv nepoćudnih pojedinaca i njihovih djela. Dejan Jović nije izgubio posao na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, nije po kazni premješten u Cista Provo niti mu je zabranjeno da objavljuje, a uz napade su se odmah javili i glasovi koji su ga uzeli u odbranu³. Ton nekih napada bio je, istina, violentan, ali to je regionalna praksa koja nije specifična ni za Hrvatsku ni za autore koji se vezuju uz neki poseban politički senzibilitet (u ovom slučaju: uz hrvatsku desnicu).

U ovom tekstu analiziram poglede Dejana Jovića kao *stavove političke znanosti*. Namjeravam pokazati da se njegov komentar temelji na (znanstveno, a ne moralno) nedopustivim uopštavanjima i pokojoj terminološkoj zloupotrebi, te da je ocjenjivanje »liberalnosti« referenduma koji su prethodili osamostaljenju nekih jugoslavenskih republika politološka besmislica. Prije toga, ipak, objasniti ću zašto ne postoji pravni »slučaj Jović« (iako je medijski slučaj Jović možda mogao nakratko postojati), i zašto se činjenica da je Dejanu Joviću »Ivo Josipović pokazao izlazna vrata Pantovčaka zbog mišljenja da referendum o osamostaljenju 1991. godine nije bio slobodan jer je proveden u atmosferi straha i pritisaka« (M. Čulić) ne može smatrati ni testom predanosti demokratiji hrvatskog predsjednika ni pokazateljem stanja slobode izražavanja ili prava na mišljenje u hrvatskom društvu.

Kao dobro polazište može poslužiti razmišljanje jedne druge Josipovićeve savjetnice, Romane Vlahutin, koja je Ured predsjednika napustila iz drukčijih razloga: imenovana je na mjesto ambasadorice Evropske unije u Albaniji. U oproštajnom intervjuu *Globusu* pred odlazak u Tiranu, Romana Vlahutin kratko se osvrnula i na razloge Jovićevog napuštanja Ureda:

Neki stavovi koje je (Dejan Jović) iznosio kao privatno lice, i koji nisu bili stavovi Ureda predsjednika, meni osobno su vrlo upitni, i to sam rekla i njemu i na kolegiju i predsjedniku. U slobodnom demokratskom društvu ljudi su slobodni iznositi svoje stavove, ali ono što mislim da je pogrešno jest da se *državni dužnosnici* ponašaju kao da imaju pravo na privatni stav koji je različit od službenog. Stvari su tu beskrajno jasne: *državni službenik ili dužnosnik* ne može u javnosti iznositi privatni stav, jer ga država ne plaća da bude privatna osoba, nego da štiti interese i predstavlja stavove koji su službeni. Ako se vaš osobni stav duboko razlikuje od službenog, postoji samo jedan način da se ta dihotomija razriješi, a to je da odete iz službe⁴.

Čak i ako uvažimo da razgovorni jezik intervjua ne mora dokraja poštovati stroge terminološke standarde pravnih i političkih nauka, ovo je pojašnjenje naprosto netačno. U bludnju dovodi eufonična hrvatska riječ »dužnosnik«, koja se postepeno udomaćuje i u drugim regionalnim jezicima, no koja *nema pravno definiran sadržaj*. Pokušajmo zahtjev Romane Vlahutin primijeniti na hipotetičku (i u neposrednoj budućnosti čak vrlo vjerovatnu) situaciju kohabitacije u Hrvatskoj, kada predsjednik/predsjednica Republike pripada jednoj političkoj porodici, a predsjednici/predsjednice Sabora i Vlade koju obrazuje saborska većina — drugoj. Sve troje su, nesporno, državni dužnosnici; njihovi će se stavovi, bez ikakve sumnje, razlikovati, no kako se

² M. Čulić, Hrvatska dogma, <http://www.portalnovosti.com/hrvatska-dogma>.

³ Uz spomenuti tekst Čulića vidi i uvodnik T. Gabrića Dok sveci marširaju, <http://www.h-alter.org/vijesti/dok-sveci-marsiraju>.

⁴ *Globus*, br. 1244, 10. 10. 2014, s. 27, (istakao T. H).

utvrđuje koji su *službeni*? Ako Ivo Josipović pobijedi na predstojećim predsjedničkim izborima, a HDZ sa svojim koalicionim partnerima osvoji većinu na izborima za Sabor, događat će se da Hrvatska ne govori jednim glasom u mnogim važnim pitanjima; pa ipak, niko neće moći neke od disonantnih stavova proglasiti privatnima i sankcionirati dužnosnika koji ih javno iznosi. Da bi se shvatila sva nezgrapnost objašnjenja o službenim i privatnim stavovima, dovoljno je pomisliti na situaciju u Sjedinjenim Američkim Državama na početku godine 2015, s demokratskim predsjednikom i republikanskom većinom u oba doma Kongresa: razlike u (javno iznesenim) pogledima državnih dužnosnika, pogledima koji će *svi biti službeni*, neće biti nikakvi ekscesi već stalna praksa, što je dio demokratskih pravila igre.

Niko ne treba podsjećati na očigledno, naime da glavni analitičar u Uredu predsjednika nije *takva vrsta* dužnosnika. Predsjednikova savjetnica ne pomaže nam da raspoznamo kakva vrsta jest, kada u svom intervjuu daje još jedan krivi trag, spominjući »državne službenike ili dužnosnike«. Izvjesno je jedino da ni Jović ni Vlahutinova *nisu bili* državni službenici, niti su to formacijski mogli biti: državni službenik (eng. *civil servant*, franc. *le fonctionnaire*, njem. *Beamter*) prima se na osnovu natječaja i na neodređeno vrijeme, i posao može izgubiti tek nakon vrlo složene disciplinske procedure, a sigurno ne tako što će mu nadređeni »pokazati vrata«.

Udžbenički rečeno, za razliku od predsjednika Republike, koji je izabrani organ, njegov Ured je postavljeni organ. »Predsjednik Republike imenuje svoje savjetnike, njihove zamjenike i pomoćnike«⁵, i otud oni nisu državni službenici. On ih s istim diskrecionim pravom i otpušta, i to ne mora ni pravdati ni objašnjavati. Toga je svjestan svaki savjetnik koji prihvata imenovanje (kako to sažima obredna američka formula »*I serve at the pleasure of the President*«). Događalo se da neki savjetnici nekih predsjednika upravo dobiju zadatak da iznesu, kao »privatne stavove«, alternativna viđenja koja predsjednici žele da puste u opticaj i testiraju, ali to zbog svoga položaja ne mogu učiniti. Povrh toga, posao političkog savjetnika nije da zastupa službene stavove koje je neko drugi (ko?) formulirao, već da — daleko od očiju javnosti — doprinosi formuliranju stavova koji će, kada ih predsjednik usvoji, postati službeni. Koliko je u tome uspješan, ocjenjuje samo njegov šef.

Otud je besplodno tražiti neke demokratske procedure koje je Ivo Josipović, rastavši se sa svojim savjetnikom, navodno prekršio, ili skup supstancijalnih moralnih načela o koja se ogriješio, pa onda iz toga izvoditi sociološke, pravne ili politološke zaključke o stanju javnih sloboda u Hrvatskoj ili o predsjednikovom profilu. U obavljanju funkcije, šef države ne rukovodi se samo načelom legaliteta, već (prvenstveno) načelom oportuniteta; u ovom slučaju, povukao je potez za koji je mislio da je u datoj situaciji najsvrsishodniji, što spada u njegove dnevne obaveze, i u tom je smislu Jovićev odlazak s Pantovčaka nedogađaj.

To se, međutim, ne može reći za razmišljanja sistematski izložena u komentaru »Samo u mitovima svaki narod želi državu...«. Ona polaze od nekih nosivih koncepata zapadne političke teorije, i uvode u igru neke nesporne vrijednosti zapadne političke filozofije. Ipak, Jovićev zaključak da je »nedavni škotski referendum o nezavisnosti ostavio ... iza sebe nekoliko važnih pouka, koje se mogu primijeniti i na druge slučajeve, pa i na one u post-jugoslavenskom prostoru«, nije korektan, i u nastavku ću pokušati da pokažem zašto je promašena svaka analogija te vrste.

⁵ <http://predsjednik.hr/ured-predsjednika/>.

U prvom dijelu svoga komentara, Dejan Jović sažeto prikazuje naraciju koju naziva nacionalističkom (i koju će potom osporiti), a prema kojoj svaki narod želi svoju samostalnu državu: »Nacionalisti (suverenisti) polaze od 'aksiomatskog' zaključka da je stvaranje nezavisne države neupitna i trajna želja svih naroda«. (Ne)osnovanost terminološkog izjednačavanja nacionalizma i suverenizma mora se propitivati analizom svakog pojedinog historijskog slučaja, no nije teško dokazati da suverenizam postavlja, zavisno od konteksta, suprotstavljene zahtjeve, zbog čega izraz gubi analitičku vrijednost. Ko su suverenisti u Kebeku (Québec), frankofonoj pokrajini u kanadskoj federaciji koja je — kako i sam Jović napominje — na referendumu u oktobru 1995. odbila nezavisnost sa 50,6 % glasova? To su oni koji se, iz »nacionalističkih« razloga, *zalažu za razgradnju* postojeće države, Kanade, i *izgradnju* samostalne države koja će, kako vjeruju, moći sačuvati njihove etničke posebnosti ugrožene u anglofonom okruženju. Suverenisti u Francuskoj, međutim, iz istih »nacionalističkih« razloga *suprotstavljaju se razgradnji* postojeće države, Francuske, i *kultiviranju* regionalnih jezika i etničkih posebnosti (bretonskih, baskijskih, korzikanskih, elzaških...), kao što se suprotstavljaju i prenošenju nadležnosti na organe Evropske unije. Zalažu se za »Evropu nacija« u kojoj bi svaka zemlja sačuvala svoju samostalnost i posebnost — i taj bi zahtjev potpisao svaki korzikanski separatist, pod uslovom da se Korzika prethodno izdvoji iz Francuske i u takvu Evropu uđe kao suverena.

Produbljenija analiza pokazat će da, u najznakovitijim slučajevima, u istoj političkoj zajednici (i na istom teritoriju) uvijek postoje dvije skupine suverenista sa suprotstavljenim ciljevima: španjolski suverenisti žele da sačuvaju Španiju, a katalonski i baskijski da je razgrade; britanski suverenisti postavljaju kao najvišu vrijednost integritet Ujedinjenog kraljevstva, a škotski — samostalnu Škotsku... Može li se, na osnovu nekog opšteprihvaćenog načela, arbitrirati između tih zahtjeva? Referendum kao panaceja je zavodljivo jednostavno rješenje, ali sadrži problem meta-kriterija ili »referentne jedinice«: i kada se uspostave idealni liberalno-demokratski uvjeti (čije nepostojanje u slučaju referenduma u jugoslavenskim republikama Jović s razlogom ističe), naime *a*) odsustvo prisile i prijetnji, *b*) puna obaviještenost građana o posljedicama njihovog izbora i *c*) »sloboda izražavanja i zagovaranja bilo koje političke opcije, uključujući i separatizam«, još uvijek ostaje pitanje treba li konsultirati stanovništvo cijele Španije o očuvanju jedinstva, ili stanovništvo Katalonije (Baskije...) o otcjepljenju.

Iz izjednačavanja suverenizma s nacionalizmom slijedi da se nerazlikovanje u ovom prvom pojmu na neki način »prelijeva« u ovaj potonji. Konceptualne i terminološke nejasnoće u referentnim evropskim jezicima (a to su, u ovom slučaju, francuski i engleski) samo su podvostručene u južnoslavenskoj jezičkoj praksi. Ne samo da je teško na analitički koristan način utvrditi razliku između naroda i nacije, već slijedi da ta razlika i ne postoji. Kada Jović napiše da »nikad nije bilo sporno da su Škoti *narod* (odnosno: *nation*)«, on potvrđuje odnos istoznačnosti između engleskoga *nation* i hrvatskoga *narod*, što postavlja dva krupna problema. Najprije, ako *United Nations* prevodimo kao *Ujedinjeni narodi*, kako bismo preveli naziv (hipotetičke) organizacije *United Peoples*? Dalje, budući da je *nacija* odavno posvjedočena u hrvatskom jeziku, koju stranu riječ, englesku ili francusku, ona prevodi? Ili, još bolje: ako bismo odlučili da knjigu Zvonka Lerotića *Nacija* prevedemo na engleski, kako bi glasio naslov?

Ne radi se o dosjetki koja bi bila neurotičan izraz »narcizma sitnih razlika« među južnoslavenskim narodima. »Terminologije ni izdaleka nisu nedužne; one sugeriraju izvjestan pogled na stvari« (J. Habermas), i ako bespogovorno pristanemo uz Jovićevo izjednačavanje suverenizma i nacionalizma, kao i hrvatskoga *narod* i engleskoga *nation*, već smo dobrim

dijelom pristali uz njegovu argumentaciju. Srećom, hrvatska znanstvena zajednica odbila je takva bezrazložna pojednostavljenja tamo gdje je to zaista važno, pa naprimjer kapitalno djelo H. Seton-Watsona *Nations and States* nije u hrvatski prevedeno kao *Narodi i države*⁶.

Ponovno uspostavljanje dviju korespondencija — *nation*-nacija i *people*-narod — ne rješava problem, ali pomaže da ga sagledamo na produktivan način. Radi se najprije o pojmovnom razgraničenju nacije i naroda, a zatim i o utvrđivanju njihovog respektivnog normativnog potencijala⁷. U novijoj regionalnoj literaturi, sažet ali potpun prikaz ove problematike može se naći u studiji Edina Šarčevića *Dejtonski ustav: karakteristike i karakteristični problemi*⁸. Šarčević s razlogom insistira na razlikovanju pravno-političke i sociološke upotrebe ovog pojmovnog para i, zbog prirode svoga zadatka, usredsređuje se na ovu prvu, budući da u nedostatku pravno definiranih elemenata nacija i narod postaju proizvoljne varijable »koje se same po sebi definiraju, ili se njihovo određivanje prepušta elitama koje ih oblikuju prema vlastitim programima«⁹. Šarčević ime »naroda«, u tradiciji njemačke pravno-političke filozofije, rezervira za biološko-kulturnu zajednicu, tj. skupinu »etničkih srodnika« koje vežu više iskonstruirane nego realne slike o zajedničkoj sudbini, porijeklu, jeziku ili vjeri¹⁰, a ime »nacije« za ljudski sadržaj države, »državni narod« (*Staatsvolk*) njemačkog klasičnog učenja, konstituiran državljanstvom i uzajamnim priznanjem prava i obaveza.

Šarčevićevo razlikovanje moglo bi funkcionirati kao konvencionalna norma-definicija, na temelju prethodnog dogovora učesnika u komunikaciji koji ne implicira nikakav vrednosni stav, onako kako u jeziku (pomorskog) prava — za razliku od govornog jezika — *brod* sasvim proizvoljno označava plovni objekt »čija je duljina veća od 12 metara, a bruto tonaža veća od 15, ili je ovlašten prevoziti više od 12 putnika«. Prva teškoća je što ni engleska ni francuska pravno-politička filozofija i ustavna teorija riječju »narod« ne označavaju kulturno-biološku (dakle: pretpolitičku) zajednicu: za Johna Rawlsa, naprimjer, narodi su *politički konstituirane* ljudske zajednice koje djeluju preko svojih vlada (*peoples acting through their governments*), zbog čega i može da razlikuje »liberalne narode« od »pristojnih hijerarhijskih naroda«¹¹; a »francuski narod« (*le peuple français*), upravo u pravnoj (a ne sociološkoj) upotrebi, jest skup osoba s francuskim državljanstvom (*de nationalité française*) u čije ime se svakodnevno izriču presude i koji legitimira svaki postupak francuske vlade. Oспорavajući ustavnost izraza »korsikanski narod«, francuski Ustavni sud (*Conseil constitutionnel*) potvrđuje da francuski ustav i ustavna tradicija znaju samo za »francuski narod, sastavljen od svih francuskih državljana bez obzira na porijeklo, rasu ili religiju«¹² — što u svim tačkama odgovara Šarčevićevoj definiciji *nacije* kao javnopravne kategorije.

⁶ H. Seton-Watson, *Nacije i države* (prev. N. Šoljan), Zagreb 1980.

⁷ Na opasnost od diletantske proizvoljnosti u tumačenju temeljnih javnopravnih koncepata naroda, nacije, države i suverenosti pokušao sam da upozorim u predvečerje raspada SFRJ; v. T. Haverić, Tri slatke riječi: država, nacija, suverenost, *Nedjelja* br. 19, 01. 07. 1990 (sada u T. Haverić, *I vrapci na grani*, Sarajevo 2009, ss. 121-136). Usp. analizu *post eventum* u T. Haverić, *Ethnos i demokratija. Slučaj Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2006, ss. 222-273.

⁸ E. Šarčević, *Dejtonski Ustav: karakteristike i karakteristični problemi*, Sarajevo 2009, ss. 26-36.

⁹ Šarčević (bilj. 8), s. 29.

¹⁰ Šarčević (bilj. 8), s. 33.

¹¹ J. Rawls, *The Law of Peoples*, Cambridge (MA) 1999, s. 23.

¹² Odluka 91-290 od 09. 05. 1991, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/1991/91-290-dc/decision-n-91-290-dc-du-09-mai-1991.8758.html> (podv. T. H).

Druga je teškoća još ozbiljnija: ukupna pravno-politička povijest zapadnog civilizacijskog kruga vezuje za ljudske skupine koje se imenuju kao »narodi« ili »nacije« određena *kolektivna prava*. Nacionaliste ne zanima ono pojmovno određenje koje je utemeljeno u pravnoj ili političkoj znanosti, već ono koje će im omogućiti da ta prava (ili »prava«) ostvare: tako je, prisjetimo se, početkom 1990-ih pojam »narodne suverenosti« tumačen u Bosni i Hercegovini, uz tek poneki glas prosvjeda, kao suverenost srpskog (hrvatskog, muslimanskog...) naroda/kulturno-biološke zajednice, a ne kao načelo da »svi sudjeluju u donošenju zakona kojima se svi pokoravaju«. Šarčević s pravom ističe da je, u javnopravnoj perspektivi, »bosanskohercegovačka nacija« tek neutralna oznaka za zbir bosanskohercegovačkih državljana koja se ne upotrebljava na štetu Bošnjaka, Srba i Hrvata kao bosanskohercegovačkih naroda, ali se bezrazložno čudi što krugovi »koji prema vlastitom samorazumijevanju spadaju u znanstvenu zajednicu« taj pokušaj proglašavaju »blasfemijom«¹³: akademska zajednica u ovoj zemlji odavno je izgubila svoju samostalnost i stavila se u službu konkurentnih nacionalističkih projekata.

Pokušat ću sada gornja razmatranja dovesti u vezu sa stavovima Dejana Jovića, koje sam raspoznao kao pogrešne analogije i nevaljana uopštavanja.

Najprije, ne može se empirijski provjeriti da li svaki narod želi državu ili je to samo mit, jer historijska građa pruža manje podataka o željama narodâ nego o nastanku država. A države nikad nisu nastajale kao rezultat liberalno-demokratski izražene volje. I u uspješnim pokušajima jednako kao i u neuspješnima, nacionalisti se sasvim neosnovano pozivaju na volju koju ustvari *tek namjeravaju da uspostave*, pa su nacionalistički pokreti u osnovi bili projekti »djelatnih manjina« što su znatno kasnije i retrospektivno zadobivali masovni pristanak¹⁴. S druge strane, granice budućih političkih jedinica ocrtavali su ishodi ratova, osvajanja, etničkih čišćenja i dinastičkih brakova, te su one zapravo utvrđene kontingentnim aktima apsolutne ili autoritarne vlasti kojima je tek »nacionalno osvještavanje«, stoljećima kasnije, podarilo aureolu organskog ili sudbinskog¹⁵. »Želja naroda« (tj. svojevolutna odluka da se pristupi ustavotvornoj praksi) jest, kako kaže Habermas, »fikcija racionalnog prava«, pa će onaj ko određuje granice jedne političke zajednice (što može obuhvatiti srodne ili različite populacije, tj. »narode« ili njihove dijelove koji žele ili ne žele svoju državu) »biti izabran ... historijskom kontingencijom i faktualnošću događaja — a to u pravilu znači na osnovu nepredvidivog ishoda nasilnih sukoba, ratova ili građanskih ratova«¹⁶. *Subjektivni cilj* a zatim i *objektivni rezultat* tih procesa često je bilo uspostavljanje ili učvršćivanje liberalne demokratije, ali oni sami nisu bili ni liberalni ni demokratski. Ocjenjujući referendum o samostalnosti jugoslavenskih republika kao »možda demokratske« ali ne i liberalne, Dejan Jović previđa da ni demokratija ni liberalizam ne osiguravaju sami svoj osnov. Nema demokratije *prije* demokratije, i nema liberalizma *prije* liberalizma. Društva postaju liberalno-demokratska kroz niz nasilnih sukoba u kojima pristalice liberalne demokratije sasvim neliberalno i nedemokratski eliminiraju njene protivnike (ali se u nekim slučajevima ti sukobi protežu na više stoljeća, što kod današnjeg posmatrača stvara dojam mirne evolucije). Korolarij koji slijedi iz ovog potonjeg stava jest da jedan neliberalni referendum u kojem su se neobaviješteni građani izjašnjavali u atmosferi straha i prisile možemo

¹³ Šarčević (bilj. 8), s. 25.

¹⁴ Kako je to pokazao češki historičar M. Hroch, u svojoj studiji *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Prag 1968.

¹⁵ Usp. T. Haverić, Studenti i njihova država, <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?l=bs&id=656>.

¹⁶ J. Habermas, *Die Einbeziehung des Anderen*, Suhrkamp, Frankfurt a. M 1996. Nav. prema J. Habermas, *L'intégration républicaine*, Fayard, Pariz 1998, s. 106.

razlikovati od drugog takvog referenduma samo prema tome da li je iznuđeni rezultat jednoga ili drugoga vodio ka liberalno-demokratskom društvu u kojem će se jednoga dana, kao u naše vrijeme u Škotskoj, obaviješteni građani o svemu izjašnjavati bez straha i prisile.

Uopšteno govoreći, takvo ocjenjivanje moguće je s povijesne distance, uz svijest o ishodu; kada je riječ o Hrvatskoj, *sada znamo* da je njeno državno osamostaljenje — bez obzira na nacionalnoromantičarske motive aktera koji su ga inicirali i autoritarne oblike njihove vladavine koje su pravdali potrebom očuvanja samostalnosti — *pokrenulo proces* kojim će se hrvatsko društvo pretvoriti u liberalno (kakvo je danas, naprimjer, britansko). Proces nije pravolinijski i doživljavat će reakcionarne udare, no o njegovoj uspješnosti ne treba suditi na osnovu slike koju Hrvatska emitira u jednom određenom trenutku, jer nijedna takva slika nije poopštiva; pesimisti kojima se ne sviđa konzervativizam koji *danas* (ponovno) osvaja hrvatski javni prostor ne smiju gubiti iz vida da prije trideset godina ni Španija nije bila mnogo liberalnija. Poruka »strpite se tridesetak (pedesetak, stotinjak...) godina« može zvučati cinično pripadnicima Jovićeve i moje generacije, jer im se njome nudi utjeha da će njihov ideal biti ostvaren jednom kada ih više ne bude, no nema zamjenskog rješenja. Ličnu perspektivu moramo odvojiti od politološke: trideset godina je možda pola nečijeg aktivnog života, no za povijest evropskog kontinenta to nije mnogo.

Tako smo došli do ključnog nedostatka Jovićeve argumentacije. Ja ga vidim kao odvajanje pitanja političkog sistema od pitanja državnog uređenja, gdje se ovom potonjem, u postupku nedopustive dekontekstualizacije, daje prvenstvo.

Da obrazložim: Dejan Jović u svome komentaru uspostavlja jedan precizno ali apstraktno određen politički sistem, liberalnu demokratiju, kao *vrijednost*. U drugim svojim tekstovima, on kao vrijednost ističe i jedno konkretno državno uređenje, federativnu Jugoslaviju, koja je bila dobar okvir za svoje narode¹⁷. Ali propušta da ove dvije vrijednosti dovede u konkretnu historijsku vezu: dopustimo da bi bilo *dobro i poželjno* da je izbjegnuto rat i da je Jugoslavija ostvarila »tranziciju ka političkoj demokratiji i tržišnoj ekonomiji« kao jedinstvena zemlja (čime bi se sačuvale obje vrijednosti!), no je li to bilo *moguće*? Pretpostavimo da je trebalo izabrati. U tom slučaju, je li *jedinstvo Jugoslavije* vrijednost koja zaslužuje zaštitu bez obzira na politički sistem, samoupravni socijalizam sa svim svojim idejno-strukturnim pretpostavkama? Ili pak vrijednost predstavlja politički sistem *liberalne demokratije*, koji treba uspostaviti čak i po cijenu razbijanja državnog okvira, ako ga je nemoguće ostvariti na drugi način?

Dejan Jović polazi od pretpostavke da se nije radilo o izboru *ili-ili*, i da se nijedna od dviju vrijednosti nije morala žrtvovati. U njegovoj naraciji, Jugoslavija se mogla transformirati u liberalno-demokratsko društvo *ostajući Jugoslavija*. Međutim, demantira ga uvid u povijesnu građu, a to je društveno-politička konstelacija u zemlji Južnih Slavena *u datom trenutku*, tj. krajem 1980-ih godina prošlog stoljeća, neposredno prije raspisivanja referenduma o samostalnosti nekih njenih republika. Podsjetit ću na glavne crte te konstelacije, sažimajući jednu iscrpniju analizu¹⁸.

Nakon urušavanja realnog socijalizma, zemlje srednje i jugoistočne Evrope krenule su u tranziciju različitim putevima. Ipak, prvi korak morao im je biti identičan: *izražena politička*

¹⁷ D. Jović, *Jugoslavija — država koja je odumrla*, Zagreb 2003 (prerađena doktorska disertacija odbranjena 1999. na London School of Economics).

¹⁸ V. Haverić (bilj. 7), ss. 89-90.

*volja da se napusti socijalizam. No čija volja, i kako je ustanoviti? U demokratskom društvu, političku volju, u krajnjemu, izražavaju svi građani glasanjem. Tamo gdje je utvrđuju organi jedine stranke na vlasti, u sebi je protivrječno tražiti da se građani izjasne o napuštanju socijalizma u korist liberalne demokratije — jer to pretpostavlja *prethodno* uvođenje barem jedne liberalno-demokratske ustanove, a to je pravorijek glasačkih kutija. Otud *condicio sine qua non* svakog *unutrašnjeg* preobražaja nekog socijalističkog društva u liberalno-demokratsko jest *jednostrana odluka* nedemokratskog političkog zakonodavca da prihvati nova pravila igre, uz rizik da u slobodnom natjecanju sam izgubi vlast.*

Šta znamo o volji tadašnjeg jugoslavenskog vodstva da napusti socijalizam i jednostranački sistem? Ovdje treba voditi računa o *legalnom* i *provedbenom* aspektu pitanja. Da bi jedna takva reforma bila *legalna*, odluku o njoj morao bi donijeti Savez komunista Jugoslavije, koji je vlast vršio u skladu s važećim ustavom. Da bi bila *provedena*, trebalo je da uz nju pristanu i oni koji su raspolagali »monopolom na sredstva prisile«, krajnjim jamstvom njenog odjelotvorenja, a jedina struktura koja je u uvjetima horizontalne i vertikalne raslojenosti vlasti bila djelatna na cijelom jugoslavenskom teritoriju, i koja je raspolagala neophodnom silom, bila je Jugoslovenska narodna armija.

Dakle, da bismo stekli jasnu sliku o stvarnim mogućnostima tranzicije ka liberalnoj demokratiji bez razaranja jugoslavenskog državnog okvira, treba odgovoriti na dva pitanja: je li Savez komunista Jugoslavije izrazio političku volju da napusti socijalizam i preobrazi jugoslavensko društvo u liberalno-demokratsko? Je li to učinila Jugoslovenska narodna armija?

U Jugoslaviji 1989. godine nedemokratski politički zakonodavac, Savez komunista, nije govorio jednim glasom. Republička rukovodstva imala su različite poglede na obim i dubinu reformi za koje su se svi načelno opredijelili. Tako je Slobodan Vučetić, predsjednik tadašnje Grupe Predsedništva SR Srbije za reformu političkog sistema, na pitanje novinara o legaliziranju opozicije odgovorio: »Ograničenja su ... *socijalizam*, demokratija, Jugoslavija, jugoslovenski okvir« (NIN br. 2013, str. 10, podv. T. H). To je značilo da će građani svoje pravo glasa moći koristiti samo ako *unaprijed odustanu* od kapitalizma kao evidentno uspješnijeg ekonomskog modela. Nešto kasnije, supruga Slobodana Miloševića, dr Mirjana Marković, u programskom tekstu »Reforma i Jugoslavija« (NIN br. 2023, oktobar 1989) nedvosmisleno je relativizirala najvažniju dimenziju tranzicije, a to je pitanje (društvenog) vlasništva: »Pošto je naš produkcionni odnos socijalistički — odnosno društveno-svojinski — to bi diskusija o mogućim promjenama karaktera svojine praktično značila diskusiju o mogućim promjenama produkcionnih odnosa. Promena produkcionnih odnosa je, razumljivo, moguća, ali o tome u kakvom ćemo produkcionnom odnosu živjeti, odnosno da li ćemo živjeti u socijalističkom ili nekom drugom društvu, *nećemo odlučiti kroz diskusiju i glasanjem* (podv. T. H). Jugoslavija do socijalizma nije ni došla diskusijom, pa ga kroz diskusiju neće ni izgubiti«.

U januaru 1990, Četrnaesti (vanredni) kongres SKJ donio je rezoluciju prema kojoj je SKJ odustao od svoje Ustavom zajamčene »vodeće uloge«, i činilo se da je put prema višestranačju otvoren. No prave namjere tvrdog komunističkog jezgra mogle su se vidjeti već i u uvodnom referatu: pluralizam se prihvatao, ali »u granicama demokratskog socijalističkog društva«¹⁹. Predlog slovenačke delegacije da se stavi tačka na demokratski centralizam, i jedan sličan predlog skupine bosanskih reformatora, odbačeni su većinom glasova, i završni dokument

¹⁹ *Le Monde*, 23. 01. 1990, s. 3.

usvojen nakon što su slovenačka i hrvatska delegacija napustile kongres podsjećao je da se radi »o novom projektu demokratskog socijalizma u Jugoslaviji«²⁰.

*Odsustvo volje političkog zakonodavca da uvede demokratski pluralizam bilo je dakle očigledno, i posmatrači su to dobro shvatili: »Srbi i njihovi saveznici ... su pomišljali ... na sve vrste ograničenja višestranačja«²¹. Godinu dana kasnije, u jednom dokumentu koji potpisuje Generalštab i koji je pročitana pred svim jedinicama prilikom jutarnje smotre, JNA izražava riješenost da se »bori za komunističku ideju i federativnu i socijalističku Jugoslaviju«²². Tako je, nakon partije na vlasti, i vojni vrh nedvosmisleno najavio da će preobražaj jugoslavenskog socijalističkog društva u liberalno-demokratsko biti *spriječen oružanim putem*.*

I od trenutka kada je postalo jasno da je tranziciju nemoguće izvršiti u postojećem državnom okviru, osamostaljenja republika postala su legitimna. U situaciji *ili-ili*, jedinstvena Jugoslavija s autoritarnom socijalističkom vlašću manja je vrijednost od Jugoslavije razbijene u više političkih cjelina, od kojih će se makar neke razvijati kao liberalno-demokratska društva. Inicijalni čin kojim je proces pokrenut barem na dijelu jugoslavenskog teritorija sam nije mogao biti liberalan, i sve što Jović piše o stigmatiziranju, etiketiranju, uvredama i prijetnjama kao pripremi »demokratskog izražavanja volje« je tačno. I nebitno. Neliberalni referendum o otcjepljenju bili su, u konkretnoj historijskoj situaciji, jedini način da se pokrene proces kojim će se, u bližoj ili daljoj budućnosti, liberalno društvo uspostaviti. Njih ne treba uspoređivati s liberalnima, već s drugim neliberalnim referendumima koji se međusobno razlikuju po konkretnom normativnom sadržaju volje. A taj sadržaj Jović izostavlja iz svoje analize. Zamislimo da su 1860-ih godina južne države SAD, u savršeno liberalnoj atmosferi, bez straha i prijetnje, u demokratskom izjašnjanju svih punoljetnih stanovnika (a ne samo bijelih muškaraca-posjednika) većinom glasova odlučile da zadrže robovlasnički sistem. I da su sjeverne države, u istoj takvoj atmosferi, demokratski odlučile da to nije razlog zbog kojeg s njima treba zaratiti. Jedinstvo zemlje, za koju će se povijesno pokazati da je dobar državni okvir, ne bi došlo u pitanje, i jedino što bi historičari u naše vrijeme mogli zaključiti jest da su sredinom XIX. stoljeća dva liberalna i demokratska referenduma pokopala liberalno-demokratsko društvo na sjevernoameričkom kontinentu.

²⁰ *Le Monde*, 21. 01. 1990, s. 1.

²¹ P. Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, 2. izd, Pariz 1994, s. 269.

²² *Le Monde*, 02. 02. 1991, s. 13. Taj povjerljivi vojni dokument objelodanilo je Predsjedništvo SR Slovenije.